

ERMENİ HARFLİ KIPÇAK TÜRKÇESİ METİNLERİNDE *fiil + -mA+ bol- / bol- +fiil + -mA* YAPISI VE KIPLİK ANLAMLARI*

Structure of verb + -mA + bol- / bol- + verb + -mA and Modality Meanings in Kypchak Turkish Texts with Armenian Letters

Значение и структура +mA+бол-/ бол- + глагол + -mA в Кыпчакских текстах написанных Армянским алфавитом

Fulya AKMAN ACUNGİL**

Gazi Türkiyat, Güz 2015/17: 121-134

Öz: Bu çalışmada Ermeni harfli Kıpçak metinlerinden Töre Bitiği, Armenian Qypchaq Psalter ve Kamenets Vakayinamesi'nde geçen fiil+(-mA)+bol- /bol-+fiil+ mA yapısı tarihsel-karşılaştırmalı dilbilim yöntemleriyle incelenecek ve bu yapının kiplik anlamları üzerinde durulacaktır. Metinlerden tespit edilen örneklerde {-mA}fiilden isim yapım eki almış ana fiilin ardından gelen bol-, kendisinden sonra aldığı zaman/kip ve şahıs ekleri ile bazı kiplik anlamları yansıtır. Bu kiplik anlamların olumlu cümlelerde "izin" ve "imkân"; olumsuzlarda ise "yasaklama" ve "imkânsızlık" işlevinde olduğu düşünülmektedir. Türk dilinin diğer tarihsel dönemlerinde benzer kiplik anlamların bol- fiilinin {-ğalı}/{-gâli}, {-se}/{-sa}, {-p} zarf-fiil ekli sözcüklerle birlikte kullanımı neticesinde de ortaya çıkabildiği bilinmektedir. Ermeni harfli Kıpçak metinlerinde ise bu kiplik anlamları sağlamada{-mA} fiilden isim yapım eki ile öbekleşmiş ana fiilin ardından gelen bol- kullanılır. Ermeni harfli Kıpçak metinlerindeki bu kullanım; gerek bahsedilen diğer formlardan farklılık arz etmesi gerekse modern Kıpçak lehçelerinde kullanılan benzer yapılara kaynaklık etmesi açısından önem arz eder.

Anahtar Kelimeler: Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesi Metinleri, bol- yardımcı fiili, kiplik, tarihî Türk yazı dilleri, modern Kıpçak lehçeleri

Abstract: In this study, verb+ -mA+bol- / bol-+verb+ mA structure which is in Kypchak texts with Armenian letters known as Töre Bitiği, Armenian Qypchaq Psalter, Kamenets Vakayinamesi is researched using historical-comperative linguistic methods and the modality meanings of this structure are emphasized. In the examples determined via texts, bol-, coming after main verb which takes -mA deverbial noun, reflects some modality meanings with tense/modal and personel endings that it takes after itself. It is thought that these modality meanings function as "permission" and "potentiality" in positive sentences while they function as "prohibition" and "impossibility" in negative sentences. It is known that similar modality meanings in other historical ages of Turkish language could occur when bol- used with words which took {-ğalı}/{-gâli}, {-se}/{-sa}, {-p} gerundial suffixes. In Kypchak texts with Armenian letters, bol- coming after main verb which takes -mA deverbial noun is used for providing these modality meanings. This usage in Kypchak texts with Armenian letters, has importance in terms of being different from mentioned other forms and being a source to other similar structures used in modern Kypchak dialects.

* Bu çalışma; Temmuz-2012'de savunulan *Doğu Türk Yazı Dillerinde Yeterlilik Fiili* adlı yüksek lisans tezinden faydalanılarak hazırlanmış ve 17. Uluslararası Türk Dilbilim Kurultayı (Rouen/Fransa, 3-5 Eylül 2014)'nda sunulmuş "Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesi Metinlerinde fiil + {-ma/-me} + bol- Yapısı ve Kiplik Anlamları" adlı bildirinin gözden geçirilmiş ve düzeltilmiş hâlidir.

** Arş. Gör, Gazi Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Ankara/TÜRKİYE. fulyaakman@gazi.edu.tr Gönderim Tarihi: 06.10.2015. Kabul Tarihi: 08.11.2015.

Keywords: Kypchak Turkish Texts with Armenian letters, bol- auxiliary verb, modality, historical ages of Turkish languages, modern Kypchak dialects

Аннотация: В этом исследовании будут проанализированы +МА+бол-/ бол- + глагол + -МА отмеченные в кыпчакских текстах Торе Битиги, Армениан Кыпчак Псалтер и Каманетс Вакайынамеси написанные армянскими буквами с помощью методов историко-сравнительного языкознания, а также исследуется структура ихних модальных значений. Окончание -МА после глагола бол- которое присоединяясь к глаголу образует имя, выражает разные модальные значения прибавленными модальными окончаниями и падежами. Эти модальные значение в предложениях в позитивном смысле означают "разрешение" и "возможность"; в отрицательном смысле "запрет" и "невозможность". Полагается что похожее модальное значение глагола бол- исследуется в примерах сопровождающими его герундиями -галы, -гели, -са, -се, -п на протяжении исторических периодов тюркского языка. В кыпчакских текстах написанными армянскими буквами этот модальный смысл передается путем окончания -МА и глаголом бол-. Это использование в данных текстах важно как источник похожих и разных примеров используемых в современных кыпчакских языках.

Ключевые слова: Армяно-кыпчакские тексты, вспомогательный глагол бол-, модальность, исторические тюркские языки, современные кыпчакские языки.

GİRİŞ

11. yüzyılın ortalarında Ermeni Bagratlılar İmparatorluğunun çöküşü ile Kırım'a göç eden Ermenilerin bu bölgede yaşayan Kıpçaklarla komşuluk ve ticarî ilişkiler içerisinde bulunması; Kıpçakçanın Ermeniler tarafından 13.-15. yüzyıllarda konuşma ve din dili olarak benimsenmesi sonucunu doğurmuş; 16. ve 17. yüzyıllarda ise bu etkileşim, günümüze değin ulaşan dil yadigârlarını bizlere miras bırakmıştır. Halis Kıpçakçaya en yakın eser olduğu düşünülen *Codex Cumanicus* ile Batı Ukrayna'da (Kamenets-Podolsk ve Lviv) bulunan 16. ve 17. yüzyıllara ait Ermeni harfli Kıpçak metinlerinin büyük oranda benzerlikler göstermesi; tarihî Kıpçakçanın karakteristik dil özelliklerinin belirlenmesi bakımından bu metinlerin değerini arttırmaktadır.

Tarihî Kıpçakçanın tipik dil hususiyetlerinin belirlenmesinde rol oynayan Ermeni harfli Kıpçak metinleri; izine ilk defa bu metinlerde rastlanan *fiil+{-ma/-me}+bol-* ya da devrik kurulumuyla *bol+fiil+{-ma/-me}* yapısı ve bu yapının taşıdığı kiplik anlamlar açısından da önem arz etmekte ve dönemin karakteristik bir özelliğini yansıtmaktadır. Türkçenin diğer tarihî yazı dillerinde benzer kiplik anlamların farklı kurulumlarla ifade edilmesi; sözü edilen yapının döneme özgü nitelikte olduğunu desteklemektedir. Bu yapı, bugün modern Kıpçak lehçelerinde aynı işlevle kullanılmaya devam etmekte ve âdeta bu kullanımın tarihî zeminini oluşturmaktadır.

Yukarıda sözü edilen kurulum ve bu kurulumun taşıdığı kiplik anlamlara geçmeden evvel kiplik kavramının tanımı, kiplik kategorileri ve diğer tarihî Türk yazı dillerinde örneklenen *bol-* yardımcı fiilinden müteşekkil benzer yapılarla kısaca değinmek faydalı olacaktır.

1. KIPLİK KAVRAMININ TANIMI

Kiplik; gerek felsefeciler gerekse dilbilimciler tarafından ele alınan ve tanımlanmakta zorlanılan bir kavramdır. Kerimoğlu; kipliğin semantik bir kavram olması, yalnızca ekler ya da yardımcı fiillerle değil farklı pek çok araçla işaretlenebilmesi, yoruma dayalı geniş bir semantik alanı kapsaması ve diğer dil bilgisi kategorilerine göre daha zayıf bir yapısal sistematığe sahip olması gibi sebeplerden ötürü zorlukla tanımlanabildiğini ifade etmiştir (Kerimoğlu 2011: 21).

Kipliğin yukarıda sözü edilen nedenlere bağlı olarak ana çizgilerinin belirlenemesinin dışında; çoğu araştırmada *kip*, *kiplik*, *zaman* gibi kavramların ayırt edilmediği ya da bu kavramların birbirlerinin yerine kullanıldığı görülmekte; bu da beraberinde başka bir karmaşayı doğurmaktadır. Kip, kipliğin gramatik biçimi olduğundan bir gramer kategorisi iken; kiplik anlam bilimi kategorisidir. Dolayısıyla anlamı oluşturan her bir unsur (vurgu, tonlama, bağlam vb.) kipliğin ifade alanlarıdır. Türkiye’de kip kavramının yanlış kullanıldığına değinen ilk isimlerden biri Agop Dilaçar’dır. Dilaçar; “fiilin gösterdiği sürecin (vetire, process) hangi psikolojik koşullar altında meydana geldiğini ya da gelmek istediğini bildiren ve ruh durumunu, kişisel duyguları, niyeti, isteği belirten bir gramatikal ulam” şeklinde tanımladığı *kip* kavramının sayısına yönelik olarak “ruh durumlarının sayısınca” olduğuna dair görüşlerini belirtir (Dilaçar 1971: 106-107). Kip ve kiplik ayrımına değinilmeyen bu çalışmada Dilaçar, belirlediği kipleri *git-* fiili ile gösterir ve ifade sınıflaması yapar (Dilaçar 1971: 107-109).

Taylan kipliği; anlatılan olay ya da durum karşısında, konuşmacının kendi öznel yaklaşımının, tutumunun ya da değerlendirmesinin ifade edilişi olarak tanımlamakta (Taylan 1997: 9); Demir ise; konuşurun tahmin, çıkarım, varsayım; gerçekliğine dair delilleri gösteren görsel işitsel delil, söylenti, genel bilgi, birinci el kişisel tecrübe vb.; koşullarına ve gerçekleşme potansiyeline yönelik beklentilerini gösteren zorunluluk, gönüllülük, istek vb. anlam kategorilerinin ifadesini sağlayan bir unsur olarak ifade etmektedir (Demir 2008: 18).

Kornfilt, çalışmasında kip-kiplik ayrımına gitmeyerek kiplin ana fiil üzerinde işaretlendiğini veya modal fiiller aracılığıyla ifade edildiğini belirtir ve emir, zorunluluk, yeterlilik vb. kiplik anlamları kip (mood) başlığı altında ele alır (Kornfilt 1997: 366-379).

Tipolojik kiplik çalışmalarının en önemli isimlerinden olan Palmer, kipliği kipten ayırır ve onu şöyle tanımlar: “Kiplik (modality) konuşmacının bir olay veya durum karşısındaki öznel bakış açısının, tutumunun, tavrının belirtilmesini içeren kavramsal bir ulamdır. Bu kavramın eylemde çekim eki olarak biçimlenişine kip (mood) denir. Şu hâlde kiplik dillerde değişik biçimlerde, yani eylem çekim ekleri dışında kiplik eylemleri, belirteçler veya parçacık olarak, ortaya çıkmaktadır” (Palmer’dan aktaran Taylan-Özsoy 1993: 1).

Narrog, dilbilimcilerin kiplik kavramını genellikle üç farklı açıdan tanımladıklarını ifade eder ve kaynaklarını da göstererek bu sınıflandırmasını şöyle ortaya koyar:

1. Konuşurun tutumunun veya öznelliğinin ifadesinin, konuşurun duygu ve düşüncelerinin ifadesinin temel alındığı kiplik tanımlamaları: Lyons, Palmer, Bybee-Perkins-Pagluica.
2. Olasılık ve zorunluluk ifadelerini esas alan kiplik tanımlamaları: Fillmore, Gerstenkorn.
3. Gerçeklik- gerçekdışılık veya olgusalılık kavramlarının ayrımlarına dayanan kiplik tanımlamaları Palmer, Givon.

Narrog, üç farklı yaklaşımla yapılan kiplik tanımlamalarında esas alınan unsurların –özellikle birinci ve ikinci maddede yer alan ölçütlerin- bazen birleştirildiğini ifade eder (Narrog 2005: 168).

Kipliğin anlama dayalı bir unsur olması nedeniyle yapılan tanımlarda dahi kendisini gösteren çeşitlilik; sınıflandırma çalışmalarında da ortaya çıkmaktadır.

2. KIPLİK SINIFLANDIRMALARI

İlk olarak felsefeciler tarafından ele alındığı bilinen *kiplik* kavramı ile ilgili yapılan sınıflandırma çalışmalarının temeli, mantığın bir alt alanı olan *modal mantığa* (modal logic) dayanmaktadır. *Modal mantık* ya da *kipsel mantık* olarak bilinen felsefe alanındaki geleneksel anlayışa göre pek çok kiplik anlam alanının olmasına karşın tüm anlamlar *olasılık* ve *zorunluluk* olmak üzere iki temel anlamdan çeşitlenir. Dilbilimsel kiplik araştırmalarında ise bu iki temel anlam genellikle *bilgi* (epistemic)-*yükümlülük* (deontic) ikilisiyle karşılanır.

Dil bilimsel araştırmalarda yapılan kiplik sınıflandırmaları göz önüne alındığında yukarıdaki kiplik tanımlamalarında baz alınan ölçütlerdeki farklılıklarda da kendisini gösteren bir çeşitlilik bulunmaktadır. Bu sınıflandırmalarda göze çarpan kategoriler bilgi (epistemic)-yükümlülük (deontic), önerme (propositional)-eylem (event), eyleyici odaklı (agent-oriented)-konuşur odaklı (speaker-oriented), iç katılımcılı (participant-internal)-dış katılımcılı (participant-external modality), nesnel bilgi (objective epistemic)-öznel bilgi (subjective epistemic), gerçeklik (realis)-gerçek dışılık (irrealis) gibi çeşitli ölçütlere göre belirlenmiş kategorilerdir.¹

¹ Lyons *Semantics* adlı çalışmasında kiplik kavramını; zorunluluk ve olasılık (necessity and possibility), bilgi kipliği ve gerçeklik (epistemic modality and factivity), bir kiplik olarak zaman (tense as a modality), yükümlülük kipliği (deontic modality), zorunluluk, izin, yasaklama ve muafiyet (obligation, permission, prohibition and exemption) başlıklarıyla açıklar (Lyons 1994: 787-849). Bybee-Perkins-Pagluica; kipliği eyleyici odaklı kiplik (agent-oriented modality), konuşur odaklı kiplik (speaker-oriented modality), bilgi kipliği (epistemic modality) ve yardımcı cümle (subordinating moods) başlıklarıyla sınıflandırmıştır (Bybee, Perkins, Pagluica 1994:

Kiplik sınıflandırma çalışmalarında en fazla kabul gören isim olarak bilinen Palmer, ilk baskısı 1986 yılında çıkan *Mood and Modality* adlı eserinde kiplik sistemini dilbilimsel incelemelerde yaygın olarak karşılaşılan bilgi (epistemic) ve yükümlülük (deontic) başlıkları altında ele almış; aynı çalışmanın 2001 yılında çıkan ikinci baskısında görüşlerini değiştirerek önerme (propositional) ve eylem (event) kipliği üst başlıklarında kategorize etmiştir (Palmer 2001: 22). Bilgi (epistemic) ve kanıt (evidential) kipliği alt başlıklarından oluşan önerme kipliğinin; “önermenin gerçek durumuna yönelik konuşurun tavrı” şeklinde tanımlandığı çalışmada Palmer; bilgi (epistemic) kipliğinin konuşurun, önermenin gerçek durumuna yönelik verdiği yargılar ile kanıt kipliğinin ise konuşurun önermeye yönelik ne tür kanıtlara sahip olduğuyula ilgili olduğunu ifade eder (Palmer 2001: 24). Bilgi (epistemic) kipliği içerisinde yer alan kiplik kategoriler şüphe (speculative), çıkarım (deductive) ve varsayım (assumptive) olarak sıralanırken; kanıt kipliğinin alt başlıkları olarak aktarım (reported) ve duyum (sensory) kiplikleri bulunmaktadır.

Palmer’in kiplik sınıflandırmasında ikinci ana başlığı oluşturan olay (event) kipliği ise yükümlülük (deontic) ve devinim (dynamic) alt başlıklarından oluşmaktadır. Yükümlülük (deontic) ve devinim (dynamic) kiplikleri arasındaki temel farkın eylemi gerçekleştirecek özneye etki eden kuvvetin dıştan ya da içten kaynaklı oluşuyla ilgili olduğuna değinen Palmer, izin (permissive), zorunluluk (obligative) ve emir (commissive) kipliklerinde dıştan; yeterlilik (abilitive) ve dilek (volitive) kiplerinde ise içten yani öznenin kendisinden kaynaklanan bir gücün varlığına değinir (Palmer 2011: 70). Palmer’in yapmış olduğu bu açıklama iç-dış ölçütüne dayalı olması sebebiyle iç katılımcı (participant-internal)-dış katılımcı (participant-external modality) kiplik sınıflandırmasını anımsatmaktadır.

Yukarıda kiplik sistemine yönelik sınıflandırmalara kısaca değinilmiş; Ermeni Harfli Kıpçak Metinlerinde örneklenen *fiil+{-ma/-me}+bol- / bol-+fiil+{-ma/-me}* yapısı ve bu yapının işaretlediği “imkân ve izin” - “imkânsızlık ve yasaklama” kiplik anlamlarının dilbilimsel kiplik sınıflamalarında hangi başlıklar altında incelenebileceği sorusuna cevap aranmıştır.

3. TÜRKÇENİN DİĞER TARİHSEL DÖNEMLERİNDE *bol-* YARDIMCI FİİLİNDEN MÜTEŞEKKİL BENZER KURULUMLAR

Ermeni harfli Kıpçak Türkçesi metinlerinde izine ilk defa rastlanan *fiil+{-ma/-me}+bol- / bol-+fiil+{-ma/-me}* yapısı ve bu yapının taşıdığı kiplik anlamlar bahsine geç-

176-181). Frawley, olumsuzluk (negation),bilgi (epistemic) ve yükümlülük (deontic) olmak üzere üç başlık altında kipliği ele alırken (Frawley 1992: 406-435); Kroeger, kipliğin gerek bilgi (epistemic) ve yükümlülük (deontic) olarak gerekse eyleyici odaklı kiplik (agent-oriented modality)-konuşur odaklı kiplik (speaker-oriented modality) şeklinde tasnif edilebileceğini ifade eder (Kroeger 2005: 166).

meden evvel bu yardımcı fiil ile benzer kiplik anlamları ifade etmede Uygur döneminde² itibaren kullanılan kurulumlara kısaca değinmek; *bol-* yardımcı fiilinin ne zamandan beri biçim birimlerle öbekleşmiş ana fiilin ardından gelerek böyle bir işleve sahip olduğunu aydınlatmak açısından önem arz etmektedir. *Bol-* yardımcı fiilinden müteşkil benzer kurulumlar şöyle formüle edilebilir:

3.1. Ana fiil + {-ğAlı} zarf-fiil eki + *bol-* +{-ma/-me} olumsuzluk eki+ zam/kip + şahıs eki:

Uygur Türkçesinde kullanılan bu kurulumda, anlamı üzerinde barındıran bir ana fiil ve ardından gelen {-ğalı/-ğâli} zarf-fiil ekleri yer almaktadır. Bu zarf-fiil ekleriyle öbekleşmiş ana fiillerden sonra kip ve şahıs eklerini alabilen *bol-* ile olumlu yapılarda *imkân*; olumsuzlarda ise *imkânsızlık* kiplik anlamları ifade edilir.

“*Bol-* Uygur metinlerinde “imkân” ve “imkânsızlık” bildiren bir tasvir fiili olarak da kullanılır. *U-* yardımcı fiilinde olduğu gibi, bu fiil de, *-a/-u*³ ve *-ğalı* ekleri ile yapılan zarf-fiillerden sonra gelmiştir. Fakat seyrekdir” (Korkmaz 1959: 120).

Bu kurulum şu örneklerle desteklenebilir⁴:

- *Neşegin bolur söz-legeli alku nom-l(ar)r anda tüzü yapa yaruq yaşuq ukulur*⁵ (Üç İtigsizler, s.36, 4). → İMKÂN
“Bütün dharma’lar onda mükemmelen (hend.) aydın bir şekilde (hend.) anlaşılır olduğu için gök (ākāśa) denmiştir.” diye nasıl söylenebilir?”
- (17) *Ud (18) izinteki suvuğ taluy ögüz suvı- (19) -nga yüleşürgeli bolmaz* (Maytırsimit, s. 89, 19). → İMKÂNSIZLIK
“Sığır (18) izindeki su nehir suyu ile (19) mukayese edilemez.”

3.2. Ana fiil + {-mAk} isim-fiil eki + iyelik eki + *bol-* +{-ma/-me} olumsuzluk eki]+ zam/kip⁶ + şahıs eki:

Ferruh Ağca tarafından yapılmış “Maniheist ve Budist Türkçe Metinlerde Fiil + -mak + İyEkl Bol- Yapısı Üzerine” adlı çalışmada, yukarıda formüle edilen kurulum ile

² Orhun Türkçesinde *bol-* yardımcı fiilinin bu işlevine yönelik herhangi bir örnek tespit edilememiştir.

³ Bu forma ait örnekler için bk.: A. v. Gabain 2007: 88; Korkmaz 1959: 120; Erdal 2004: 259.

⁴ Bu maddeden itibaren, *Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesi Metinlerinde fiil + {-mA} + bol- / bol- +fiil +{-mA} Yapısı ve Kiplik Anlamları* başlığına kadar, Türkçenin tarihî yazı dillerine ait verilen örneklerde her bir eserin neşrinde kullanılan transkripsiyon sistemi esas alınmıştır.

⁵ 3.1./de gösterilen formülde, bu örnekte de yer alan *ana fiil + zarf-fiil eki {-ğalı/-ğâli} + bol-* yapısının devrik biçimleri ayrıca formüle edilmemiştir.

⁶ Formülde kullanılan *bol-* fiilinin aldığı zaman/kip ekleri; sözü edilen çalışmada {-ğAy}, {-ur/-maz} ve {zun} ile sınırlandırılmış olup bu sınırlandırmaya formüle edilen başlıkta yer verilmemiştir.

Maniheist ve Budist çevrelerde yazılmış Türkçe metinlerde {-gAy} eki ile kurulmuş olan *fiil+-mA+İyEkl bolgay* yapısına ait örneklerin genellikle ihtimal/olabilirlik; *fiil+-mA+İyEkl bolur/bolmaz* yapısına ait örneklerin ihtimal/iktidarîlik; *fiil+-mA+İyEkl bolzun* yapısına ait örneklerin ise niyet/temenni anlamlarını ifade eden analitik kip çekim kategorileri olduğu üzerinde durulmuştur (Ağca 2007: 3-21).

Bu kurulumla ait örnekler şöyle sıralanabilir:

- *amtu ne yme taştın sıngarkı b(e)lgülerig ne yme içtin sıngarkı togmakı bolgay* (MaitrHami 11, 3a-29) → İHTİMAL
- *bu ok ajunta burhan kutın bulmakı bolur* (BT VIII A-465) → İHTİMAL/İKTİDARÎLİK

3.3. Ana fiil + {-sA}şart eki+ bol- +{-ma/-me} olumsuzluk eki+ zam/kip + şahıs eki:

Gerek Karahanlı gerekse Harezmi dönemine ait metinlerden örnekleyebildiğimiz bu kurulumda, Uygur döneminde ana fiilin öbekleştiği {-ğalı/-gâli}zarf fiil eklerinin yerini {-se/-sa} şart eki almış; olumlu yapılar da “imkân” ve olumsuzlarda ise “imkânsızlık” kiplik anlamları sağlanmış. Erdal’ın, {-ğalı} *bol-*’nın DLT’de ansızın {-sa} *bol-* ile yer değiştirdiğini ifade ettiği, bu yapının Karahanlı döneminden itibaren kullanıldığını desteklemektedir (Erdal 2004: 259). Eckmann ise, *şart+bol-* yapısının Harezmi döneminde “-a/-e bilmek”, “mümkün olmak” anlamlarını içerdiğini ve genellikle şahsın meçhul olduğunu belirtir (Eckmann 2003: 28).

Karahanlı ve Harezmi dönemlerine ait metinlerden yukarıdaki kurulumla uygun olarak tespit edilen örnekler imkân ve imkânsızlık kiplik anlamlarıyla şöyle sıralanabilir:

- *Kılıç birle alsa bolur terk ilig / Kalem bolmağınca basumaz elig* (Kutadgu Bilig, s. 256, 2426) → İMKÂN
“Bir memleketi kılıç ile derhâl ele geçirmek mümkündür; fakat kalem olmayınca, insan onu elinde tutamaz.”
- *Semdünğa aydı: ol ayğanıñ kız kayda turur? Maña alıp kelgil, ammâ özge div peri (18) kimerseniy elgi tegmesün. Semdün ol sözge küldi, aydı: elig tegürmeyin neteg keltürse (19) bolur* (Kıyasü'l-Enbiyâ, s. 201, 142r/19) → İMKÂN
- *Kılıç birle alsa qayı il küçün / An sürse bolmaz öküş yıl oçün* (Kutadgu Bilig, s. 256, 2427) → İMKÂNSIZLIK
“Herhangi bir memleket kılıç ve kuvvetle alınabilir; fakat bu hâkimiyet şiddet ve intikam ile uzun yıllar devam ettirilemez.”

- *Taķı cevāb: (21) biregü melik sarāyınğa ķelür melikni köreyin tēyür. Ayturlar: bu küin melikni körse bolmas ammā aķın künler körmek [122v] revā bolur* (Kısasü'l-Enbiyâ, s. 171, 122r21) → İMKÂNSIZLIK

3.4. Ana fiil + {-p} zarf-fiil eki + bol- +{-ma/-me} olumsuzluk eki+ zam/kip + şahıs eki:

Çağdaş Türk lehçelerinde aynı işlevle yaygın bir şekilde kullanılan {-p} *bol-* yapısına dair örnekler Karahanlı ve Harezmi dönemlerine ait tarihî metinlerde tespit edilmiş; {p} zarf-fiil ekiyle öbikleşen ana fiilin ardından gelen *bol-* yardımcı fiili, kendisinden sonra türlü zaman/kip ve şahıs eklerini alarak olumlu yapılarda “imkân” ve olumsuzlarda ise “imkânsızlık” kiplik anlamlarını sağlamada kullanılmıştır. Yukarıda formüle edilen kurulumun olumsuz ifadelerdeki kullanımına ilişkin Korkmaz’ın Uygur devrinden sonraki eski metinlerde ve Tarançı lehçesi hariç, diğer bazı lehçelerde, *bol-* yardımcı fiilinin “imkânsızlık” gösterme fonksiyonunun genellikle {-p} ile yapılmış zarf-fiillerden sonra görüldüğünü ifade edişini belirtmek gerekmektedir (Korkmaz 1959: 121). Yuldoşev ise aynı yapının “imkân” ve “yeterlilik” anlamında Tuva ve Kumuk dillerinde düzenli olarak kullanıldığına dikkat çekmekte; yukarıda formüle edilmiş kurulumun Harezmi döneminden itibaren kullanılmaya başlanan {-a} *al-* yapısı ile aynı olduğuna değinmektedir (Yuldoşev 1965: 101).

Karahanlı ve Harezmi dönemine ait tarihî metinlerde tespit edilen örnekler şöyledir:

- *Yüz utru kitergü bu dünya salıp / Anın bolsa ‘uķbi bolunğay alıp* (Kutadgu Bilig, s. 480, 4799) → İMKÂN
“Bu dünyadan uzaklaşp, ondan vazgeçmek lâzımdır; ancak böylelikle ukbâ elde edilebilir.”
- *İdiyā şen yaratdıp, seniñ bendey-men, susadım suw bērgil, (10) eger ecelim yetip bolsa ölüm bērgil kutulayın* (Kısasü'l-Enbiyâ, s. 208, 147r10) → İMKÂN

4. ERMENİ HARFLİ KIPÇAK TÜRKÇESİ METİNLERİNDE *fiil + {-mA} + bol- / bol- + fiil + {-mA}* YAPISI VE KIPLİK ANLAMLARI

Ermeni harfli Kıpçak Türkçesi metinlerinden *Töre Bitigî*⁷, *Armenian Qypchaq Psalter*⁸ ve *Kamenets Vakayinamesi*⁹ adlı eserlerin taranması sonucu elde edilen örneklerde, Kıpçak dönemini Türkçenin tarihsel diğer yazı dillerinden farklı kılan *fiil+{-ma/-me}+bol- /*

⁷ Garkavets-Sapargaliev 2003

⁸ Garkavets-Khurshudian 2001

⁹ Schütz 1968

bol-+fiil+{-ma/-me} yapısı ile karşılaşmıştır. Bu döneme özgü bir form olarak söylenebilecek bu kurulumda, daha önceki dönemlerde tespit edilmiş ana fiil ile öbekleşmiş {-ğalı/-gâli, -mak/-mek, -se/-sa, -p} eklerinin yerini {-me/-ma} fiilden isim yapım eki almış ve ardından gelen *bol-* kendisinden sonra zaman/kip ve şahıs eklerini bünyesine katarak kurulumu tamamlamıştır. Sözü edilen bu yapının olumlu ifadelerde “imkân” ve “izin”; olumsuzlarda ise “imkânsızlık” ve “yasaklama” kiplik anlamlarını yansıttığı düşünülmektedir. Schütz, çalışmasının “gramatik inceleme” bölümünde ele aldığı “yardımcı fiil” bahsinde {-ma} *bol-* yapısının negatif formunun, imkânsızlığı ifade ettiğinden söz etmektedir (Schütz 1968: 118). Çengel, Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesinin tipik ses, biçim, söz dizimi ve leksik özelliklerine değindiği makalesinde {-ma} *bol-* yapısına *yeterlik fiili* başlığında değinir (Çengel 2012: 59). Metinlerde yer alan örnekler kiplik anlamları açısından dikkatle incelendiğinde “imkân” ve “izin” ifade alanlarının birbirinden çok kesin çizgilerle ayırt edilemediği görülmektedir. Kerimoğlu, gerek “izin”; gerekse “olanak” ta bir dış etki faktöründen söz edilebileceğini; ancak bu dış etkinin kaynağının “izin” de başka bir kişi; yani eyleyiciden farklı bir “konuşur” olduğunu ve ikisinin birbirinden bu açıdan ayrıldığını belirtir. Ona göre “izin”; olanak, olasılık, yeterlilik ve istemenin birleştiği bir ifade alanıdır (Kerimoğlu 2011: 89-90).

Ermeni Kıpçakçasında konumuz olan bu yapıya örnek teşkil eden cümleler incelendiğinde bu kurulum söz dizimi açısından iki şekilde formüle edilebilir. Bu formüller:

1. *Ana fiil + {-ma/-me} fiilden isim yapım eki + bol- +[{-ma/-me} olumsuzluk eki]+ zam/kip + şahıs eki*
2. *Bol- + [{-ma/-me} olumsuzluk eki]+ zam/kip + şahıs eki+ ana fiil + {-ma/-me} fiilden isim yapım eki*

Bu forma ait tespit edilen kimi örneklerde ise ana fiilin ardından gelen {-ma/-me} fiilden isim yapım ekinin yönelme hâli ekiyle genişlemiş versiyonu da bulunmakta; daha sonra gelen *bol-* yardımcı fiili ile kurulum tamamlanmaktadır. Bu kurulumun ise söz dizimi de gözetilerek yine iki ayrı şekilde formüle edilmesi söz konusudur:

3. *Ana fiil + {-ma/-me} fiilden isim yapım eki +{-ga/-ge} yönelme hâli eki+ bol- +[{-ma/-me} olumsuzluk eki]+ zam/kip + şahıs eki*
4. *Bol- + [{-ma/-me} olumsuzluk eki]+ zam/kip + şahıs eki+ ana fiil + {-ma/-me} fiilden isim yapım eki+{-ga/-ge} yönelme hâli eki*

Ermeni harfli Kıpçak Türkçesi metinlerinde tespit edilen örnekler kiplik anlamlarıyla şöyle sıralanabilir:

- a) *Evet tez keç bastı, da posilok bermü bolmadılar çaxaça* (Kamenets Vakayınamesi, 127, s. 54,) → İMKÂNSIZLIK

“Ama hemen gece çöktü ve Kazaklara, **takviye gönderemediler.**”¹⁰

- b) *Da yänä yoluçkay, kimsä töräniñ alına ki klägäy kensiniñ bliskiyn mocovat etmä, ya oğlun, ya çardaşın, ya kensiniñ ötmäk yevüçüsün, bularnı **bolur etmä**, tek aççaga yalga tutkan reñnikni bolmas. A bu opravalar barça burunğı törädä bolmaç keräk, egär yerli bolsun, egär çonaç, burunğı törädä nema dä yasamasa, 2-inçi dä, 3-ünçi dä nema artırma bolmas* (Töre Bitigi, 180) → İMKÂN

“Ve yine birisi (şöyle bir olayla) karşılaşa, mahkeme huzurunda kendi yakınlarını vekil etmek istese, oğlunu, kardeşini veya evlatlığını. **Bunları vekil etmek mümkündür**; sadece parayla kiraladığı (kişi) vekil olmaz. Bu işlemlerin hepsinin ilk mahkemede yapılması gerekir. Yerli olsun, konuk olsun ilk mahkemede yapmasa, ikinci ya da üçüncü mahkemede herhangi bir ekleme olmaz.”

- c) *Da starosta Kalinovskiy atı bilä boğuldu kınarına suvunuñ, zera kınarı suvunuñ berehistiy edi, da **bolmadi** çırma* (Kamenets Vakayınamesi, 111, s. 44,) → İMKÂNSIZLIK

“Muhtar Kalinovskiy suyun (nehirin) kenarında atı ile boğuldu, çünkü nehrin kenarı dikti ve **karaya çıkamadı** (kurtulamadı).

- d) *A egär çonaçka utru kimesä antka tüşkäy, keräk 4-ünçi kündä antın tügällägäy, özgä türlü düğül. A egär aça tölövünä kimesä bilinsä, alay ox 4-ünçi küngä bermäx keräk tölögä. Bu burunğı törädä tölämädi esä, bolur ekinçi 4-ünçi küngä dirin alğay tölögä, munı **bolur** oderjat **etmägü** törälärgä körä. Mundan artıç törädän kün **almağa bolmastur**, alay ox, kimniñ imen’ası bolsa, ya çumaşı, bolur zastavitsa bolma borçlusuna utru* (Töre Bitigi, 173-174) → 1. cümle: İZİN; 2.cümle: YA-SAKLAMA

“Eğer bir kimse misafire karşı ant içse, dördüncü günde andını tamamlaması gerekir. Başka türlü olmaz. Eğer para ödemeyi kabul ederse, dördüncü güne kadar ödeme yapması gerekir. Bu birinci mahkemede ödemediyse ikinci kez dördüncü güne kadar ödeme yapacak. İkincide de ödemediyse üçüncü kez dördüncü güne kadar ödeyecek. **Kanuna göre bunu (bu sureyi) alabilir. Mahkemeden bundan fazla gün alınamaz.** Böylece o kişinin malı mülkü varsa onu borçlusuna karşı rehin bırakmak zorundadır.”¹¹

Armenian Qypchaq Psalter, Töre Bitigi ve Kamenets Vakayınamesi’nden alınan a, b, c maddelerindeki cümleler 1. ve 2.; d maddesindeki cümleler ise 3. ve 4. formüllere örnek teşkil etmektedir. Gerek a, b, c maddelerinde; gerekse d maddesinde eyleyicinin eylemi gerçekleştirmesinin bir dış etkiye bağlı olduğu sezilmektedir. Ancak d maddesindeki dış etkide eyleyiciden farklı bir konuşurun varlığı göze çarpmakta; cümle bu

¹⁰ a ve c maddelerinde yer alan örnek cümlelerin Türkiye Türkçesine aktarımında Schütz’ün yapmış olduğu İngilizce çeviriden yararlanılmıştır (Schütz 1968).

¹¹ *Töre Bitigi’nden alınan b ve d örneklerinin Türkiye Türkçesine aktarılmış kısmı; Çengel 2012’den alınmıştır.*

yönüyle “imkân” ve “imkânsızlıktan” ziyade “izin” ve “yasaklama” kiplik anlamlarını yansıtmaktadır. Oysaki *a*, *b* ve *c* maddelerinde yer alan örneklerde kendisini hissettiren dış etkinin başka bir konuşurun varlığına işaret etmediği; genel şartlarla ilgili olduğu görülmektedir. Yani “ansızın gecenin çökmesi nedeniyle Kazaklara takviye gönderilememesi” ya da “Kalinovskiy'nin nehrin kenarının dik olması nedeniyle karaya çıkamaması” genel şartlarla alakalıdır.

5. *fiil + {-mA} + bol- / bol- + fiil + {-mA}* YAPISININ MODERN KIPÇAK LEHÇELERİNDEKİ YANSIMALARI

Ermeni harfli Kıpçak Türkçesi metinlerinde izine ilk defa rastlanan *fiil+{-mal-me}+bol- / bol-+fiil+{-mal-me}* yapısının olumlu ve olumsuz ifadelerle göre değişen farklı kiplik anlamlara sahip olduğu ve bugün dilbilgisi kitaplarında *yeterlilik fiili* olarak bilinen -(y)Abil- ekinin işlevlerini yerine getirmesi bu aşamaya kadar anlatılagelen hususlar arasında yer almaktadır. Başka bir çalışmanın konusu olmakla beraber; bu yapının modern Kıpçak lehçelerinin bir kısmında aynı işlev ve kuruluma; bir kısmında ise “*Türkçenin Diğer Tarihsel Dönemlerinde bol- Yardımcı Fiilinden Müteşekkil Benzer Kurulumlar*” başlığında¹² değinilen biçimleriyle bulunduğu kısaca değinmek gerekmektedir. Bu durum, modern Kıpçak lehçelerine tarihî kaynaklık etmesi açısından Ermeni harfli Kıpçak metinlerinde tespit edilen örneklerin önemini bir kez daha arttırmaktadır.

Bazı modern Kıpçak lehçelerinde tespit edilen bu kurulumla dair örnekler kısaca şöyle sıralanabilir¹³:

Nogay Türkçesine ait bir örnek;

<i>Men ya, avdan bek razı man taymaga,</i>	Ben hayattan pek razıyım gitmeye,
<i>Men turganda baskalarga tar bolsa.</i>	Ben yaşarken başkalarına dar ise.
<i>Men bolarman süyüvimdi tıymaga</i>	Ben sevgime engel olabilirim ,
<i>Mennen başka süygen âdem bar bolsa,</i>	Benden başka seven kimse var ise.

(Gamzat Yusupoviç Adgel'diyev, Mennen Başka Bar Bolsa –Benden Başka Varsa-, e-kitap s. 2) (15.07.2014).

Kumuk Türkçesine ait bir örnek;

*Haci atasını yurtdağı qardaların görme bara bola edi. O sayalı da Haci, Nürhayatnu yanına süygen zamanda **barma bola*** (M.S. Yahyayev, Habarlar (Hikâyeler), Söngen Yürek –Söngen Yürek-, e-kitap s. 3) (17.07.2014).

¹² Krş.: s. 5

¹³ Bu bölümde yer alan örneklerin tümü, Türkiye Türkçesine aktarımları da dahil, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi, <http://ekitap.kultur-turizm.gov.tr/TR,78479/turkiye-disindaki-turk-edebiyatlari-antolojisi.html> 'den alınmıştır.

“Haci, babasının köydeki kardeşlerini görmeye giderdi. O sebepten Haci, Nürhayat’ın yanına istediği zaman **gidebiliyordu.**”

Kırım Tatar Türkçesinden bir örnek;

Cenazelerde çetten iştirak etip, xalqnen beraber o da oz yanığını bildirdi. Lâkin qabir qazmadı. O bile edi ki, “kâfirge musulman qabiri qazmağa olmay” (Çerkez Ali, Bizim Nikita, e-kitap s.5) (21.07.2014).

“Cenazelere kenardan katılıp, insanlarla birlikte o da üzüntüsünü gösterdi. Fakat kabir kazmadı. O biliyordu ki, “Kâfir Müslüman kabri **kazamaz.**”

Yukarıdaki örneklerde görüldüğü üzere Ermeni Harfli Kıpçak metinlerinde tespit edilen *fiil+{-mal-me}+bol- / bol+fiil+{-mal-me}* yapısı günümüz Kıpçak lehçelerinin bazılarında söz dizimi açısından gösterdiği farklılıklar ve {-ga/-ge} yönelme hâli ekiyle genişlemiş versiyonlarına varıncaya kadar aynı olma özelliğiyle kullanılmaya devam etmektedir.

SONUÇ

1. Tarihî Türk yazı dillerinde ilk defa Ermeni harfli Kıpçak metinlerinde rastlanan *fiil+{-mal-me}+bol- / bol+fiil+{-mal-me}* yapısının “imkân-imbânsızlık”; “izin- yasaklama” gibi kiplik anlamları yansıttığı görülmektedir.
2. Türkçenin diğer tarihî dönemlerinde aynı işlevi yerine getiren *bol-* fiilinden müteşekkil benzer yapıların bulunduğu dikkat çekilmek istenmiştir.
3. Diğer tarihî yazı dillerinde benzer kurulumlar olsa da; *fiil+{-mal-me}+bol- / bol+fiil+{-mal-me}* yapısının izine ilk kez Ermeni harfli Kıpçak metinlerinde rastlanıyor olması; hâlis Kıpçakçanın karakteristik bir özelliğini yansıtmaması açısından da önem arz eder.
4. Bugünkü Kıpçak lehçelerinde sözü edilen yapının kullanılması; Ermeni harfli Kıpçak metinlerinin bu yapı için tarihî kaynak oluşunu desteklemektedir.

KAYNAKÇA

- AĞCA, Ferruh (2007), “Maniheizt Ve Budist Türkçe Metinlerde Fiil + -mak + İyEk Bol- Yapısı Üzerine”, *TürkBilig*, S. 14, s. 3-21.
- AKMAN, Fulya (2012), *Doğu Türk Yazı Dillerinde Yeterlilik Fiili*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim, Türk Dili Bilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
- ARAT, Reşit Rahmeti (2007), *Kutadgu Bilig I Metin*, Ankara: TDK Yayınları.
- ARAT, Reşit Rahmeti (1998), *Kutadgu Bilig II Çeviri*, Ankara: TTK Yayınları.
- ARAT, Reşit Rahmeti (1979), *Kutadgu Bilig III İndeks*, İstanbul: TKAE Yayınları.

- ATA, Aysu (1997), *Kıyasü'l-Enbiyâ I Giriş – Metin- Tıpkıbasım*, Ankara: TDK Yayınları.
- ATA, Aysu (1997), *Kıyasü'l-Enbiyâ II Dizin*, Ankara: TDK Yayınları.
- BARUTÇU ÖZÖNDER, Sema (1998), *Üç İtigsizler*, Ankara: TDK Yayınları.
- BYBEE, Joan, PERKINS, Revere, PAPIUCA, William (1994), *The Evolution of Grammar: Tense, Aspect and Modality In The Languages of The World*, The University Of Chicago Press.
- DEMİR, Necati (2003), "Türkçede Gereklilik Kipleri ve İşlevdeşleri", *TDAY-Belleten*, s. 11-12.
- DİLAÇAR, Agop (1971), "Gramer: Tanımı, Adı, Kapsamı, Türleri, Yöntemi, Eğitimdeki Yeri ve Tarihi", *TDAY Belleten*, s. 83-145.
- ECKMANN, János (2003), *Harezmi, Kıpçak ve Çağatay Türkçesi Üzerine Araştırmalar*, Ankara: TDK Yayınları.
- ERDAL, Marcel (2004), *A Grammar of Old Turkic*, Boston: Brill Publications.
- FRAWLEY, William (1992), *Linguistic Semantics*, Lawrence Erlbaum Associates Publishers.
- GABAIN, Annemarie von (2007), *Eski Türkçenin Grameri*, çev. Prof. Dr. Mehmet AKALIN, Ankara: TDK Yayınları.
- GARKAVETS, Alexandr N.- SAPARGALIEV, Ghairat (2003), *Töre Bitigi*, Almaty: Desht-i-QIPCHAQ.
- GARKAVETS, Alexander - KHURSHUDIAN Eduard (2001), *Armenian-Qypchaq Psalter written by deacon Lussig from Lviv 1575/1580*, Almaty: Desht-i Qypchaq.
- KASAPÖĞLU ÇENGEL, Hülya (2010), "Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesi", *Dil Araştırmaları*, Bahar 2010, S. 10, s. 17-81
- KERİMOĞLU, Caner (2011), *Kiplik İncelemeleri ve Türkçe*, İzmir: Dinazor Kitabevi.
- KORKMAZ, Zeynep (1959), "Türkiye Türkçesinde "İktidar" ve "İmkân" Gösteren Yardımcı Fiiller ve Gelişmeleri", *TDAY Belleten*, s. 107-124.
- KORNfilt, Jaklin (1997), *Turkish (Descriptive Grammar)*, Routledge.
- KROEGER, P. R. (2005), *Analyzing Grammar An Introduction*, New York: Cambridge University Press.
- LYONS, J. (1977), *Semantics*, vol. 2. Cambridge: Cambridge University Press.
- NARROG, H. (2005), "On Defining Modality Again", *Language Sciences*, 27: 165-192
- PALMER, Frank Robert (2001), *Mood and Modality*, Cambridge: Cambridge University Press.
- PRITSAK, Omeljan (1998), "Ermeni Kıpçakçası", *Tarihî Türk Şiveleri* (Çev. Mehmet Akalın), Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.
- SCHÜTZ, Edmond (1968), *An Armeno-Kipchak Chronicle on the Polish-Turkish wars in 1620-1621*, Budapest: Akadémiai Kiado, 215p.
- TAYLAN, E. Erguvanlı-ÖZSOY, A. Sumru (13-14 Mayıs 1993), "Türkçedeki Bazı Kiplik Biçimlerinin Öğretimi Üzerine", *VII. Dilbilim Kurultayı Bildirileri*, Ankara, s. 1-9.
- TAYLAN, E. Erguvanlı (1997), "Türkçede Görünüş, Zaman ve Kiplik İlişkisi: {-DI} Biçimbirimi", *XI. Dilbilim Kurultayı: Bildiriler*, Ankara.
- TEKİN, Şinasi (1976), *Uygurca Metinler II. Maytrisimit*, Ankara: Atatürk Üniversitesi Yayınları.
- YAZICI ERSOY, Habibe (2014), *Başkurt Türkçesinde Kıp*, Ankara: TDK Yayınları.

YULDOŞEV, A. A. (1965), *Analitiçeskie Formı Glagola v Tyurkskih Yazıkah*, Moskva: İzdatelsvo "Nauka".

Ağ Kaynakları

T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi, <http://ekitap.kulturturizm.gov.tr/TR,78479/turkiye-disindaki-turk-edebiyatlari-antolojisi.html> (15.07.2014-30.07.2014)